

Александар Стаматовић
Вијенац косовских јунака бр. 3 – Подгорица- Црна Гора
Универзитет у Источном Сарајеву
Филозофски факултет
Катедра за историју
Алексе Шантића бр. 1 - Пале

ПОЛИТИЧКА И ДРЖАВНИЧКА АКТИВНОСТ АНДРИЈЕ РАДОВИЋА (1916- 1918)

Сажетак: Андрија Радовић потицао је из угледне главарске породице из Бјелопавлића. Завршио је војно- инжињеријске студије у Италији. По повратку у Црну Гору 1902. године оженио се кћерком војводе Божа Петровића, блиског рођака књаза Николе, а уједно и тадашњег предсједника Владе, што му је омогућило да се потпуно приближи црногорском двору, и постане високи државни чиновник, маршал двора, министар, и предсједник Владе. У том периоду показао је потпуну лојалност књазу Николи. По почетку парламентарног живота у Црној Гори постаје један од оснивача Народне странке, и убрзо долази у конфронтацију са књазом Николом. Бива оптужен у тзв. Бомбашкој афери, и осуђен на петнаест година тешког затвора. Послије завршетка Првог балканског рата је помилован од стране тада већ краља Николе, и убрзо опет добија високе чиновничке положаје. У току Првог свјетског рата обављао је важне државне послове у снабдијевању Црне Горе и њене војске. Крајем 1915. године улази у Владу Лазара Мијушковића као министар финансија и грађевина. Дио ове Владе напустио је заједно са краљем Николом у јануару 1916. године Црну Гору пред налетом аустроугарских трупа. По краљевом доласку у Француску, у априлу исте године бива постављен за предсједника Владе. Послије неколико мјесеци почиње да врши притисак на краља да абдицира у корист свога унука, регента Александра Карађорђевића и изјасни се за уједињење. Како је краљ у више наврата пролонгирао извршење овог Радовићевог наума, у јануару 1917. године подноси оставку. Убрзо у Паризу организује Црногорски одбор за народно уједињење, а у Женеви покреће лист *Уједињење*, те се потпуно разилази са краљем Николом, и постаје пропагатор безусловног уједињења Црне Горе са Србијом.

Кључне ријечи: Андрија Радовић, Црна Гора, Србија, уједињење, унитаризам.

Осврт на животну, политичку и државничку биографију Андрије Радовића

Андрија Радовић рођен је 1872. године у селу Мартинићи, у брђанском племену Бјелопавлића, од оца сердара Јагоша Радовића. Припадао је угледном црногорском главарском братству. На Цетињу је завршио основну школу и три разреда гимназије, када је као питомац књаза Николе послат на војно (артиљеријско) - инжињеријско школовање у Италију у периоду 1890-1894. године. По повратку са школовања, иако је добио чин италијанског инжињеријског потпоручника, није наставио каријеру у војсци, него се бавио инжињерским пословима, у чему није остварио нарочите резултате. Из извора се не може наслутити зашто се поново вратио у Италију у периоду 1901/02. године, но највјероватније је то било опет у вези неког стручног усавршавања. У сваком случају у

Риму се у том периоду често обраћао црногорском генералном конзулу Евгенију Поповићу за новчану потпору.¹

Убрзо по повратку у Црну Гору 1902. године, оженио се кћерком војводе Божа Петровића, блиског рођака књаза Николе, који је био дугогодишњи предсједник Владе. Ово је била уобичајена појава у Црној Гори тога доба, да се склапају бракови из угледних главарских кућа, чиме се добијала обострана потпора у авансовању ка руководећим положајима у држави. То Радовићу омогућује улазак у круг повјерљивих дворских људи, те бива секретар Војног савјета, маршал двора и начелник Министарства финансија. Послије доношења Устава 1905. године Радовић постаје министар финансија и грађевина у Влади Лазара Мијушковића, а потом и предсједник Владе 1907. године. У овом периоду показао је потпуну сервилност према двору и књазу, у толикој мјери, да су у бројној мемоаристици и сјећањима из тог доба, забиљежене ријечи књаза Николе да је Радовић његов „четврти син“. И сам Радовић се у том смислу тада хвалио том чињеницом.

У новим политичким околностима Радовић се убрзано удаљава од књаза, и бива један од оснивача Народне странке, прве и једине странке у Црној Гори до 1918. године. Режим књаза Николе потом жели да се обрачуна са опозицијом и присталицама уједињења са Србијом. Он пројектује тзв. Бомбашку аферу у којој је један од главнооптужених био и Радовић, који је осуђен на петнаест година строгог затвора. Помилован је по завршетку Првог балканског рата 1913. године од стране, тада већ, краља Николе. Недуго потом, постављен је за државног савјетника, што му по положају вирилног посланика омогућава и улазак у Скупштину. Од почетка Првог свјетског рата обавља одговорне послове заступника набавке хране, муниције и осталих потрепштина за Црну Гору и њену војску. У доба расула Црне Горе крајем 1915. године, усљед налета аустроугарских трупа, поново улази у Владу Лазара Мијушковића као министар финансија и грађевина. Убрзо са дијелом Владе и краљем Николом напушта у јануару Црну Гору, и преко Италије доспијева у Француску, гдје Мијушковићева Влада наставља рад.

По оставци Мијушковићеве Владе у периоду од 29. априла 1916. до 4. јануара 1917. године бива предсједник Владе, а уједно покрива и министарске послове два ресора. У више наврата краљу Николи је подносио меморандум, по коме ће он абдицирати у корист свог унука регента Александра Карађорђевића, и прогласити уједињење Црне Горе са Србијом. У другој опцији предлагао је рјешавања династичког питања, тако што би се мандатно представници двије владарске куће мијењали на положају. Како је краљ Никола одуговлачио и обесмишљавао одговор на Радовићеве захтјеве, Радовић подноси оставку на предсједнички положај, и коначно се разилази са краљем Николом, и постаје његов непомирљиви непријатељ.

Убрзо у Паризу, у уској координацији са српском Владом, оснива Црногорски одбор за народно уједињење. У склопу тога у Женеву покреће лист *Уједињење*, који пропагира безусловно уједињење Црне Горе са Србијом и води активну пропаганду против краља Николе и његове Владе. По проглашењу одлука Скупштине у Подгорици о уједињењу, и детронизацији краља Николе, средином децембра 1918. године враћа се у Црну Гору и активно ради на спровођењу уједињења, крећући се од Црне Горе до Београда и натраг. У првој половини 1919. године улази у делегацију Краљевине СХС на мировној конференцији у Версају, као шеф Црногорске секције, тј. експерт за Црну Гору и њена питања. И даље кореспондира са Владом у Београду у циљу спровођења уједињења.

¹ АБОНМЦГ, фонд Заоставштина Андрије Радовића (1901/ 2) , бр. XXXIII.

Крајем 1919. године разилази се са Пашићем по питању Скадра, јер се залагао да он по праву црногорске државности припадне новој држави. Догађаји уједињења и подјеле у Црној Гори доводе га у ситуацију да му отац бива убијен од зеленашких комита а кућа запаљена, док му је таст војвода Божо Петровић, као главни предводник интереса краља Николе завршио у затвору.

Већ током 1919. године Радовић настоји да се активно укључи у политички живот нове државе, те постаје један од оснивача Демократске странке из Црне Горе. На изборима за Уставотворну Скупштину Краљевине СХС крајем 1920. године успио је да избори посланички мандат.² Но, већ на изборима 1923. године доживљава фијаско. На парламентарним изборима 1927. године поново је изборио посланички мандат.³ Те године је именован у Управни одбор Народне банке, да би слједеће био постављен за вицегувернера, када напушта дефинитивно политику, а након неког времена бива пензионисан.⁴ Ово именовање сматрало се одуживањем дуга за заслужне ујединитеље из Црне Горе. У изворима постоје неке посредне назнаке да је Радовић у годинама пред Други свјетски рат покушавао да се политички активира на парламентарним изборима у Црној Гори, али до тога није дошло. Од пензионисања Радовић живи у Београду, гдје наставља и живот у току Другог свјетског рата потпуно незапажено. Умире у Београду 1947. године.

Активност Андрије Радовића од 1916. године до подношења оставке на положај председника Владе у јануару 1917. године

Рута кретања дијела црногорске Владе као и краља Николе усљед расула пред аустроугарским трупама била је углавном иста: од Подгорице до Скадра, од Скадра до Медове, и одатле на Бриндизи у Италији, а потом кроз Италију до Француске. Неко се кретао прије, а неко послје. У сваком случају Радовић је прије краља Николе стигао у Бриндизи и ту га дочекао 23. јануара. Краљ се потом преко Рима упутио за Француску и прошао врло брзо кроз Италију, практично демонстративно хтјевши да покаже да је Италија крива за капитулацију Црне Горе, јер није довољно и благовремено снабдијевала Црну Гору и њену војску.⁵

Краљ Никола примио је оставку Мијушковићеве Владе, и за новог председника поставио Радовића. Поред премијерског мјеста, Радовић је покривао ресоре иностраних дјела, и финансија и грађевина. Министар војни био је бригадир Мило Матановић, унутрашњих дјела и правде Јанко Спасојевић, док је Перо Вучковић био министар просвјете и црквених послова. Мандат ове Владе трајао је у периоду од 29. априла 1916. до 4. јануара 1917. године. Може се сматрати да је Радовић у односу на своје насљеднике на премијерском мјесту био прилично успјешан. То је констатовао и Нико Хајдуковић⁶ у

² *Народна ријеч*, кроз бројеве 52-54/ 24. новембар- 18. децембар 1920.

³ *Народна ријеч*, кроз бројеве 38-40/ 9. септембар- 25. септембар 1927.

⁴ Андрија Радовић- Вицегувернер Народне Банке, *Народна ријеч*, бр. 30, 15. септембар 1928, 3; О Радовићевој животнијој и политичкој биографији до почетка 20- их година XX вијека вид.: П. Јововић, *Црногорски политичари- портрети*, Време, Београд, 1924, 5- 7.

⁵ И. Ф. Јовановић- Бјелаш, *На двору краља Николе*, ЦИД, Цетиње, 1998, 134- 135.

⁶ Нико Хајдуковић (1882- 1954) , високи државни чиновник Краљевине Црне Горе, министар у владама Евгенија Поповића и Јована Пламенца послје Радовићеве оставке. Послје уједињења прилагођава се новим околностима и сарађује са представницима Краљевине СХС на Версајској конференцији. Враћа се у земљу 1925. године, добија пензију и настањује у Београду.

својим мемоарима: „ Из биланса рада владе Радовића види се, да је она постигла знатне резултате у спровођењу државне политике. Она је радила искрено, предано и на задовољство Краља, осталих државника политичара и избјеглица грађана из Црне Горе. „⁷ Краљевска Влада је испрва била смјештена у Бордоу, а краљ у дворцу у Мерињаку до 1. јула. Савезници су показивали прилично неповјерење према краљу, услед информација да је имао тајне преговоре са Аустроугарском око склапања сепаратног мира, капитулације Црне Горе итд. Сматрало се да је краљ у Мерињаку у некој врсти изолације.

Радовићу успијева да издејствује краљев пријем код предсједника Француске Поенкареа 27. јула. Као посљедица ове посјете јавља се и краљева идеја да посјети фронт у Француској, и то је обављено 3. августа на фронту у Амијену у Шампањи. Почасна чета француске војске на челу са генералом Гуроом поздравила је краља, који је био у пратњи Радовића. Радовићевој Влади је успјело да се премјести у само срце догађаја, тј. у Неји код Париза, а у Париз се премјешта и краљ Никола. Ова Влада успијева и да од црногорских избјеглица, Херцеговаца и Бокела организује и један батаљон црногорске војске на Солунском фронту, око којег се са Србијом и Француском развила читава дипломатска перипетија, и који је на крају распуштен. Радовићу је успјело и да стабилизује финансије црногорске Владе добијањем помоћи од Француске, а покренут је и *Глас Црногорца* као гласило црногорске Владе, тј. настављено је његово излагање у егзилу.⁸

За овај рад суштинско је питање оставке Радовића. Он је два пута, у септембру и новембру 1916. године подносио краљу Николи меморандуме, по којима је краљ требало да абдицира у корист свога унука регента Александра Карађорђевића и прогласи безусловно уједињење са Србијом. У оба меморандума провијавала је као алтернативна идеја, да се на престолу мандатно смјењују припадници обје династије, тј. да црногорски престолонаследник Данило, буде престолонаследник Александров.⁹ По свједочењу Илије Јовановића- Бјелоша, краљевог тјелохранитеља и неке врсте незваничног секретара и слуге, у првом случају краљ је Радовићу дао да детаљније уради такав меморандум. Са новим меморандумом Радовић се појавио у новембру, али је краљ нашао оправдање да мора добро да га проучи. Он је тада позвао свог престолонаследника Данила, који је боравио у Кап Мартинију, да чује његово мишљење. Данило се није противио тој идеји. Но, краљева кћер Ксенија, која је тада већ увелико почела да се мијеша у државне ствари, и утиче на краља била је одлучно против тога.

Јовановић је тај моменат описао овако: „ Краљ га прима у свом салону и одбија му програм који је Радовић саставио, са ријечима. Андрија ти си доста на овом програму радије, али треба да знаш да док сам ја жив моја круна са моје главе ни на чију неће се ставити и сад можеш ићи. Радовић се дигао и Краљу дао оставку, на чем му је Краљ одговорио. Примам је са задовољством. „¹⁰

Сличну верзију има и војвода Симо Поповић¹¹ у својим сјећањима. Само што он тврди да је Радовић хтио да се краљева абдикација и пристајање на уједињење пошаљу

⁷ Н. Хајдуковић, *Мемоари*, ЦИД, Подгорица, 2000, 265.

⁸ ДАЦГ, фонд ЕВКЦГ, кроз ресоре и кутије 1916/ 17. године до оставке Радовићеве Владе; И. Ф. Јовановић, н. д, 135- 137.

⁹ Данило Петровић (1871- 1939), најстарији син и престолонаследник краља Николе, рођени ујак регента Александра Карађорђевића.

¹⁰ И. Ф. Јовановић, н. д, 141.

¹¹ Војвода Симо Поповић (1846- 1921) рођен је у Товарнику у Срему на аустријској територији. По позиву књаза Николе долази у Црну Гору 1871. године, и у наредне три деценије обавља низ високих чиновничких положаја, а био је и министар просвјете и црквених послова. И по пензионисању 1903. године остао је

руском цару као гарант да ће краљ Никола испунити своје обећање. По њему, Радовић га је увјеравао да ће се ако тога не буде, краљ уз помоћ италијанске војске вратити у Црну Гору на свршетку рата, и уз помоћ својих људи и поткупљивања народа осујетити уједињење. Прво одбијање краљ је пролонгирао тиме што је кренуо у обилазак италијанског фронта у пратњи министра војног Матановића, а окупљенима је рекао да Радовићев меморандум не сматра озбиљним: „Краљ се насмија и рече: „Андрејина посла. Знам ја Андреју. Њему долазе наступи. Прође га то, па послје као да ништа није било. „¹² Међутим, у другом одговору краљ је сматрао Радовићеву иницијативу као плод његове амбиције: „Опет навалио“, рече ми краљ, „да му потпишем оно писмо руском цару. Хоће човјек да уједини Српство и да се њему броји. Неда му Кавурова слава спавати. Не, не могу више ово трпјети. Поднио ми је оставку. Примиху је. „¹³

Нико Хајдуковић у мотивима Радовића за подношење меморандума о абдикацији и уједињењу краљу Николи, види утицај два фактора. Први је утицај групе Црногораца која је такође била у Француској, на челу са бившим народним послаником Јованом Ђурашковићем, и бившим министром иностраних дјела Петром Пламенцем. Даље Хајдуковић о томе коментарише: „Посредством њиховим Радовић је дошао и ступио у пријатељство са Миленком Веснићем послаником Србије у Паризу и другим истакнутим државницима Србије. Ови су оцијенили праву вриједност карактера Радовића, на име: да је Радовић човјек пун себичности, слаб, површан, са амбицијом више него што је способан, несталан у политици и прилично материјалиста. За овај посљедњи порок, он је дао довољно доказа, када је за вријеме голготе Срба у Албанији, слао тамо неколико пута Бора Ђурашковића капетана барског пристаништа, да за његов рачун код несретног народа Србије, купује по јефтиној цијени златнике за италијанске лире. „¹⁴

Свакако да се Радовић у подношењу меморандума о абдикацији и уједињењу краљу Николи руководио са неколико мотива и утицаја. Хајдуковић је у више наврата потенцирао Веснићев утицај, објашњавајући то овако: „Веснић и други увидјели су да је Радовић згодна личност, преко које ће моћи да руше и дискредитују код Срба односно Југословена династију Петровић-Његош и преко ње збрисати сувереност Црне Горе. „¹⁵ Нијесу искључене ни Радовићеве личне амбиције, да у преломном историјском моменту издигне себе од једног суштински само високог државног чиновника краља Николе, у неку историјску личност. Тако се Хајдуковићеве констатације поклапају са Поповићевим, чим Хајдуковић наглашава: „Међутим, гоњен славољубљем, неукротивом амбицијом и фантастичним идејама, Радовић је овај вјешто подметнути маневар прихватио за свој и замислио да ће овим чином у Српству одиграти улогу сличну оној коју је Кавур одиграо у

краљев близак пријатељ и политички интимус. У вријеме расула 1916. године, код Скадра краљ Никола га је нашао путем и укрцао у свој аутомобил, и тако је доспио до Француске. По Радовићевој оставци био је у опцији да преузме предсједничко мјесто али је то одбио. По повратку у земљу вратио се у Улцињ гдје је до рата и живио, јер је ту послје 1879. био гувернер, и умро је и сахрањен 1921. године код цркве у Улцињу. Интересантно је да га је приликом бјежаније из Црне Горе почетком 1916. године кћерка једноставно напустила, и отишла са сином познатог србијанског политичара др Владана Ђорђевића, коме је по свој прилици била љубавница.

¹² С. Поповић, *С краљем Николом из дана у дан (1916-1919)*, Књижевна задруга Српског народног вијећа, Подгорица, 2012, 143-145.

¹³ Исто, 163-164.

¹⁴ Н. Хајдуковић, н. д, 266.

¹⁵ Исто.

Италији, то јест, да ће постати ујединитељ Срба, као што је Кавур постао ујединитељ Италијана. „¹⁶

Хајдуковић међутим даје нове детаље око ових меморандума, тј. да их је Радовић дао на преглед и мишљење руском посланику при црногорској Влади Иславину, а овај их је опет проследио свом министру Сазонову. За нову 1917. годину, краљ Никола је добио честитку руског цара Николаја II, па је Радовић одржао китњаста говор пред званицама на рачун краља Николе, покушавајући да га одобрвољи за свој наум.¹⁷ У Хајдуковићевим мемоарима, истина, нема детаља о посљедњој Радовићевој аудијенцији код краља, него је само констатовао, да је „Краљ без одлагања и устењања уважио оставку владе Радовића и понудио војводи Симу Поповићу да образује владу. „¹⁸ Свакако да све ове Хајдуковићеве констатације о Радовићу треба примити са критичком резервом, јер је Хајдуковић управо од Радовићеве оставке у наредне двије године доживио врхунац своје чиновничке каријере. У сваком случају, краљ Никола је у формалном смислу уважио Радовићеву оставку 17. јануара 1917. године.¹⁹ Посебно питање је и садржај Радовићевих меморандума које је подносио краљу Николи.²⁰

Одговор краља Николе на Радовићеву оставку, који је суштински био одговор на његове меморандуме, био је чисто демагошки. Краљ није одбијао уједињење. Подсјетио је да је још 1866. године, тј. прије Радовићевог рођења склопио уговор са Србијом о уједињењу, те да: „Нико живи у Српству не може и неће рећи да је прије мене био фактички покретач тога мога и народнога идеала. То сте ми и ви признали у вашем писму од августа прошле године. „Но, краљ је тврдио да се мало ко може сложити са Радовићем, да томе питању треба приступити „управо данас, и то без свакојег одлагања“ Подсјетио је да су Србија и Црна Гора окупиране, и да смо сви далеко од домовине, али и да је побједа савезника сигурна, те да су они „јасно и гласно објавили“ да мира може бити тек када се успоставе слободна Белгија, Србија и Црна Гора, те да „тај велики и срећни дан треба чекати са поуздањем и стрпљењем“ . Он ће тада бити вредан труда и чекања.²¹

Да је Радовић већ углавном и рачунао да ће краљ Никола одбити његове предлоге, и припремао даљу политичку акцију, и без ангажмана са црногорском Владом и краљем Николом, и имао контакте са југословенски опредељеним људима у Француској, види се и по томе, да је 13. јануара добио обавјештење од предсједника друштва „Југославија“ са сједиштем у Паризу, да је два дана раније друштво изабрало пет чланова на својој сједници, па је од њега тражило да пошаље свог делегата „да организују заједничку акцију свих народних снага у циљу националне пропаганде. „Предсједник овог друштва био је Илија Мартинац, а секретар В. Стојановић. Радовић је одговорио да не може послати свог делегата, јер се за сада нико од његових „другова“ не налази у Паризу.²² Не може се одгонетнути зашто је Радовић избјегао да пошаље свог делегата на сједницу, тј. да ли из стварних разлога који су наведени, или је већ у потпуности имао предвиђен

¹⁶ Исто, 267.

¹⁷ Исто, 267-268.

¹⁸ Исто, 270.

¹⁹ Службени дио, *Глас Црногорца*, бр. 1, 22. јануар 1917, 1.

²⁰ Кроз грађу фонда ЕВКЦГ док је Радовић био предсједник Владе, нијесмо успјели да пронађемо ове Радовићеве меморандуме. Радовић их је међутим званично објавио у првом броју листа *Уједињење* од 2. априла 1917. године, на странама 2- 3, који је покренуо убрзо после своје оставке.

²¹ Службени дио, *Глас Црногорца*, бр. 38, 4. фебруар 1917, 1.

²² ДАЦГ, фонд ЕВКЦГ- ЦОНУ, кутија 1/ 1917, омот 5, 13. јануар 1917.

план самосталног дјеловања, који се не би везивао за било какве одборе и друштва оваквог типа.

У сваком случају Радовићев државно- политички пројекат, чинио је велику прекретницу у рјешавању питања уједињења унутар црногорског државно- политичког миљеа. То се види и по чињеници, да је и Влада након Радовићеве била кратког вијека. Наиме, убрзо по Радовићевој оставци, краљ Никола је за новог предсједника именовао бригадира Мила Матановића, дотадашњег министра војног у Радовићевој Влади. Но, Матановићева Влада трајала је само до 29. маја, и поднијела је оставку из истих разлога као и Радовићева. Матановић се убрзо послје оставке придружио Радовићу, а заједно са њим и др Станиша Илић, министар из Матановићеве Владе, мада обојица у каснијем току догађаја нијесу заузимали важнију улогу међу Радовићевим сарадницима.

Активност Андрије Радовића у Црногорском одбору за народно уједињење

Недуго послје подношења оставке на мјесто предсједника Владе Радовић отпочиње самосталну политичку акцију, оснивањем Црногорског одбора за народно уједињење (ЦОНУ) 27. марта у Паризу. Узимајући у обзир чињеницу да је у Француској дјеловала и црногорска Влада, Радовић се одлучио да званично сједиште Одбора, као и издавања званичног листа овог Одбора буде Женева у Швајцарској, како се одређени државно- политички кругови у Француској наклоњени Радовићу не би доводили у неугодан положај. Радовић је међутим током рада одбора углавном боравио у Паризу, гдје је имао и званичну канцеларију. Чланови одбора били су: Андрија Радовић- предсједник; Перо Вучковић (бивши министар просвјете и црквених послова, бивши ректор Богословије на Цетињу) – члан; Јанко Спасојевић (народни посланик, бивши министар правде и бивши члан Великог суда) – члан; бригадир црногорске војске Данило Гатало (бивши министар војни, бивши инспектор Министарства војног, главни интендант црногорске војске до капитулације почетком 1916. године) – члан; Милош Ивановић (бивши члан Обласног суда) – члан.²³

У првом броју гласила одбора *Уједињење*, поред објаве о свом формирању и саставу, Одбор је објавио и званичан Програм и Проглас, иза кога су били поименично потписани чланови Одбора. У Програму се Одбор поред осталог осврнуо и на моменат ослобођења, и навео да „ на дан тог ослобођења Србија и Црна Гора постижу циљ за који су се вјековима борили и треба да ступе у једну државну цјелину којој се имају поред осталих српских покрајина придружити према заједничким тежњама и жељама, хрватске и словеначке земље..... Руводећи се жељама цјелокупног нашег народа и његовим неизмјерним жртвама у прошлости садашњости, а тврдо вјерујући у коначну побједу савезника, а с погледом на узвишени циљ који су они себе поставили водећи овај страшни рат: Црногорски Одбор за Народно Уједињење, свјестан да је рад званичних представника Црне Горе уперен против завјетних идеала те земље, те убијеђен да изражава жеље и вјековне тежње народа у Црној Гори- досљедно мотивима и разлозима оставке владе г. Радовића- тражи да се Црна Гора уједини са Србијом и осталим српским, хрватским и словеначким земљама у једну једину независну државу. „²⁴

²³ *Уједињење*, бр. 1, 2. април 1917, 1

²⁴ ДАЦГ, фонд ЕВКЦГ- ЦОНУ, кутија 1/ 1917, омот 11 (ручно писана верзија) ; *Уједињење*, бр. 1, 2. април 1917, 1.

На крају Прогласа који је Одбор издао стоји: „ Под барјак општег уједињења. Сви лични обзири треба да нестану. Приступите нашој организацији; образујте одборе, купите прилоге за нашу биједну браћу у Црној Гори и Аустро- угарској, ступајте у што већем броју заједно са југословенским соколовима у редове српских витезова и заједно са њима и с храбрим савезницима ослободимо наше огњиште. Под барјак нашег уједињења! „²⁵

Свакако да је ова Радовићева акција морала да изазове контрареакцију црногорске Владе и краља Николе, као и свих оних Црногораца који су у Западну Европу доспјели као избјеглице, или су се затекли на раду и школовању а били су под утицајем краља и његове Владе. Заправо, од почетка Радовићеве акције отпочеће права борба за остварење утицаја на овај црногорски избјеглички корпус, као и њему близак: Херцеговце и Бокеле. Она ће бити како политичка тако и материјална, тј. преко материјалне помоћи настојаће се да се оствари и политички утицај.

То је примијетио и Љубомир Крутић, који је 2. априла из Женева Радовићу у Паризу јавио да је штампање листа завршено, и да почиње његово растурање, као и о другим техничким детаљима. На крају је примијетио: „ Према свима знацима судећи, ни Црногорци у Швајцарској неће остати скрштених руку. Већ се осјећа подвајање и можда у кратком времену одговориће Вам се, можда читавим једним насловом са идејом федеративне Југославије, у којој ће двије српске Краљевине бити изједначене потпуно, рачунајући овдје и досадашње династије, од којих, ако би само једна нестала, Југославија не би могла постојати. „²⁶

Већ првих неколико мјесеци рада одбора, Радовићу је стигло на десетине разних писама подршке од Црногораца, Херцеговаца, Бокеле, Срба из других српских покрајина, Хрвата, Словенаца, па чак и припадника других народа. Писма су углавном апологетског карактера према Радовићу, и у њима се изражава подршка уједињењу. Већ до краја 1917. године тај број попео се на неколико стотина. Како је већ назначено, формирање Одбора означило је и почетак борбе за привлачење присталица како једне стране- ујединитељске, тако и црногорске Владе. ЦОНУ настојао је да веже и што већи број присталица материјалном подршком. Тако се у грађи Одбора могу наћи неколико стотина обраћања за материјалну помоћ или добијање стипендија за школовање. Бројни су примјери да су многи Црногорци, Херцеговци и Бокелци- црногорски држављани, прекидали примање стипендије и помоћи од црногорске Владе и обраћали се Одбору у истом смислу, мотивишући се најприје идеалистичким побудама, али и чињеницом, да је Одбор давао већа примања. Одбор је очигледно већ од почетка рада имао значајна материјална средства од српске Владе, и одређених државно- политичких кругова у Француској, који су му незванично давали средства. Тако се нпр. већ на почетку рада Одбора, Радовићевеј канцеларији у Паризу 6. априла обраћа Данило Тунгуз- Перовић.²⁷ У писму он Радовића обавјештава да је до тада као студент из Црне Горе примао стипендију црногорске Владе од 200 франака мјесечно, али да то прекида, и обраћа се одбору да му додјели стипендију. Назначава да је прочитао Програм одбора и да се у потпуности слаже са њиме.²⁸

²⁵ Уједињење, бр. 1, 2. април 1917, 2.

²⁶ ДАЦГ, фонд ЕВКЦГ- ЦОНУ, кутија 1/ 1917, омот 12, 2. април 1917.

²⁷ Данило Тунгуз- Перовић, потомак породице херцеговачких устаника која је после 1878. године преселила у Црну Гору. У међуратном периоду има запажено мјесто у развоју црногорске историографије, нарочито пишући чланке и расправе историјске тематике у цетињском часопису *Записи*.

²⁸ ДАЦГ, фонд ЕВКЦГ- ЦОНУ, кутија 1/ 1917, омот 18, 6. април 1917.

Радовић је у име Одбора, као његов предсједник истом послао наређење 15. маја, у коме је навео одређени број лица којима треба дати новчану помоћ, а била су црногорски држављани. Пошто се Одбору обраћало све више особа за новчану помоћ, Радовић је разграничио исте на црногорске држављане, и црногорске штићенике. И једни и други међутим, нијесу могли добити помоћ, ако претходно не дају изјаву о солидарности са уједињењем, те да од српске Владе од 1. јуна немају никакву потражњу за помоћ. Такође, црногорски штићеници као недржављани Црне Горе, макар и некада имали црногорско држављанство, а узели су друго, нијесу могли учествовати у јавном раду на пропагирању уједињења. Они су могли само то чинити, ако би основали посебну организацију. Сви држављани и штићеници црногорски, могли су бити упућени у српску војску ако то желе, и претходно дају изјаву о томе.²⁹

ЦОНУ прихватио је 11. августа Декларацију донесену на Крфу 20. јула. У потпису су били чланови Одбора на челу са Радовићем. По овим потписима види се да су чланови Одбора постали још публициста Лука Пиштељић, и народни посланик Јован Ђурашковић.³⁰ Како је већ назначено, све ове активности Радовића и одбора, изазвале су кампању против њих од стране црногорске Владе и њених присталица. Тако се *Гласу Црногорца* обратио адвокат Владимир Поповић³¹, иначе црногорски држављанин, јер га је контактирао француски лист *La France*, коме је дао интервју, поводом критика које је Радовић упутио у француској штампи, уопште на рачун краља Николе, и једном дијелу својих бивших колега, министара и политичара који су остали лојални краљу. Овај интервју дат именованом листу, у цијелости је пренио *Глас Црногорца*. У тексту поред осталог стоји: „Згрозио сам се на поступак г. Андрије Радовића, који не показује ништа друго но, да се у њега- најблаже речено- пореметила морална равнотежа.... Али што је много срамније и на што се поштен човјек мора згрозити, јесте то, што г. Андрија Радовић клевета своје личне пријатеље, своје политичке једномишљенике, људе којима је био сарадник за сво вријеме овога рата и, као такав, и за дуго вријеме њихов поузданик и изасланик у Риму, Паризу, Лондону. У овом часу поменута је сума од 500000 франака коју је примио Радовић за свој рад.”³²

Чињеницу да је Радовић примио суму од 500000 франака за антицрногорску и унитаристичку пропаганду, црногорска Влада и кругови наклоњени њој у наредним годинама су често рабили за пропаганду против Радовића и уједињења. Наиме, суштински се радило о наведеној суми, коју је ставио на располагање Радовићу још 18. фебруара Пасквал Бабурица, богаташ из Чилеа, иначе родом из околине Дубровника. Он се тада обратио Радовићу и ставио му ту суму на располагање, да је троши по сопственом нахођењу. У писму Радовићу он је констатовао да када је нестало клина између двије српске државе у Санцаку, то је означило и наду за све остале Југословене. Тврдио је да му

²⁹ Исто, омот 39, 15. мај 1917.

³⁰ Декларација, *Уједињење*, бр.10, 30. август 1917, 1.

³¹ Владимир Поповић (1884- 1928) , правник и касније адвокат, високи државни чиновник Краљевине Црне Горе до капитулације, а касније и министар у позним емигрантским владама. Велики присталица краља Николе, а послје уједињења и васпоставе црногорске државе. Написао је бројне дипломатске меморандуме и политичко- правне расправе. Познат је и као први црногорски синеаста, јер је написао сценаријо за дугометражни филм *Воскрсења не бива без смрти*, инспирисаног на тему црногорске борбе против аустроугарског окупатора и касније српских трупа. Овај филм је први пут емитован у римским биоскопима 1922. године. Никада се није вратио у земљу, већ је преминуо у Ници 1928. године као непомирљиви непријатељ уједињења.

³² Слободна говорница, *Глас Црногорца*, бр. 22, 12. август 1917, 2.

је „ држање црногорског Владара у задње доба било сумњиво „ , па је зато са највећим одушевљењем поздравио Радовићеву оставку, као и формирање одбора.³³ Из грађе ЦОНУ види се да је Радовић још неколико пута одржавао кореспонденцију са Бабурицом, и да је он био један од промотера ујединитељске идеје међу југословенским иселјеницима и Јужној Америци. Међутим, црногорска Влада и кругови око ње, у наредним годинама углавном су тврдили да је новац до Радовића долазио преко Миленка Веснића, српског посланика у Паризу и да је то био новац српске Владе и одређених француских политичко- државних кругова који су подржавали уједињење.

Кампања против Радовића преко *Гласа Црногорца* одвијала се интензивно. Тако је народни посланик др Филип Добречић³⁴ написао опширан одговор преко овог листа у броју од 9. септембра Радовићу, поводом Радовићеве јавне критике на Добречићеву књигу *Le Montenegro nel Conflitto Europeo*. Добречић је поред осталог написао о Радовићу и ово: „ Некада се у Црној Гори Андрија Радовић градио великим демократским апостолом слободних идеја, поборником модерних политичких принципа- али је својим радом показао да сасвијем обратно од тога и мисли и осјећа, јер чим се дочепало жуђене власти тада нико није видио човјека охолијег и надувенијег од истога Андрије Радовића. Као министар предсједник у Бордоу и у Неји, зар није разгонио наше држављане, избјеглице и чиновнике који су молили за помоћ и заштиту црногорску! „³⁵

Један од видова Радовићевог политичког рада, огледао се и у извјесном броју предавања, на којима је пропагирао идеју уједињења. Тако је 4.октобра одржао предавање о Црној Гори у Француско- словенском друштву у Паризу, у коме је кратко изнио њен историјат и развитак, потребу за уједињењем, и образложење уједињења у политичком смислу. На крају је одговарао на питања француских новинара и политичара, који су тражили од њега да им детаљније образложи неке своје тезе. Судићи по репортажи о овоме предавању, коју је урадило *Уједињење* од 11.октобра, предавање је било добро посјећено.³⁶

Радовић и његов одбор били су под појачаним темпом критике црногорске Владе и кругова блиских њој, нарочито послје Крфске декларације, која је донесена без икаквих консултација са краљем Николом и његовом Владом. То је значило да су они избачени из тока политичких догађаја и било каквог одлучивања. *Глас Црногорца* од 8. Октобра објавио је Изјаву Црногораца у Паризу, поводом признавања акта Крфске декларације од стране Радовића и његовог одбора. У њој је поред осталог наведено: „ Ствар је дакле чиста и јасна: нападнута је Црна Гора, нападнута је њена част као државе. Одбор А. Радовића и другова му, прихватајући у цјелини Крфску Декларацију, хоће да преда Црну Гору, као прђију без њена знања и без њена учешћа. „³⁷

³³ ДАЦГ, фонд ЕВКЦГ- ЦОНУ, кутија 1/ 1917, омот 181, 18. фебруар 1917.

³⁴ Филип Добречић- Станишић потицао је из породице покатоличених Црногораца родом из околине Бара. Био је високи државни чиновник Краљевине Црне Горе до капитулације, а потом и у владама у егзилу и емиграцији. Његов рођени брат био је др Никола Добречић, постављен за надбискупа барског милошћу краља Николе у договору са Ватиканом 1912. године, јер је за разлику од свог претходника Шимуна Милиновића, родом Далматинца, био домицилни Црногорац. За разлику од Филипа, Никола је као надбискуп био човјек свих режима. Године 1918. подржао је уједињење, током Другог свјетског рата је практично колаборирао са италијанским и њемачким окупатором, а био је и надбискуп у комунистичко вријеме и преминуо је 1955. године.

³⁵ Слободна говорница, *Глас Црногорца*, бр. 25, 9. септембар 1917, 2.

³⁶ Конференција о Црној Гори, *Уједињење*, бр. 13, 11.октобар 1917, 2- 3.

³⁷ Изјава Црногораца у Паризу, *Глас Црногорца*, бр. 29, 8. октобар 1917, 2.

Врло брзо по оснивању, ЦОНУ је настојао да пропагира своје идеје код бројне црногорске исељеничке групације у Сјеверној Америци, тј. САД и Канади, а нарочито САД. Убрзо је одбор почео да у тим крајевима организује мјесне одборе. На рад у САД Радовић је послао члана одбора Милоша Ивановића и Ђура Вукмировића. Судећи по акту о именовању за рад од 4. јула Ивановићу је за трошкове издато 8000, а Вукмировићу 4000 франака. Они су требали да посјећују хотеле и угледније ресторане, у које су долазили Црногорци и остали Југословени, и да у њима пропагирају уједињење, купе прилоге и организују мјесне одборе.³⁸ Већ у другој половини 1917. године Радовићу се почеле да стижу на десетине писама од наших исељеника у САД и Канади, са обавјештењима да су основани мјесни одбори. У њима углавном превладава апологетика према Радовићу, подршка уједињењу, и кућење краља Николе и његове Владе.

Радовић је 12. јануара 1918. године упутио писмо Луки Булатовићу из Кристофера у Илиноису, који је био предсједник тамошњег локалног Одбора, у коме је поред осталог констатовао: „ Докле је у Црној Гори синова који тако дубоко могу да осете њене болове и да схвате њене тежње, а да нема чега да се боје за своју будућност. Земља која је кроз векове подносила непрекидне жртве и водила херојску борбу за народну слободу и уједињење са поносом ће бити примљена у нашу општу заједницу и са признањем ће сачувати имена бораца које ништа није могло застрашити у борби за свето дело. „³⁹ Исто дана Радовић је упутио писмо и Кости Ђ. Радуловићу, у коме га је обавијестио да је примио његово писмо и да му је одвећ мило „ чути свачије мишљење а нарочито кад долази од здравог елемента нашег народа као што су наши радници који су виђели што се ради у просвијећеном свијету. „⁴⁰ Међу десетинама писама које је од црногорских исељеника у САД Радовић добијао, је и оно од 22. фебруара 1918. године, које му је из Сијетла у Вашингтону послао црногорски држављанин Никола Р. Перковић. Он је наравно подржавао уједињење и Радовићев рад. Тврдио је да већ десет година потпуно одбија „ сваку моју мисао која би ме водила и близу признања Династије куће Петровића. Данас као и заувјек ја се гнушим и презирем рад и по српство црну политику Николе М. Станина Петровића. „⁴¹

Два дана касније Радовић је обавијестио Јанка Тошковића да „ рад у Америци иде добро“ , те да „ још има Црногораца којима није лако одвојити краља од Црне Горе. „ Тошковићу је дао информацију и да међу црногорским интернирцима у логору Карлштајну у Аустрији владају велике подјеле по питању уједињења, те да је дошло до свађе између Митра Мартиновића⁴² и Јока Јовановића. Наиме, Јовановић је рекао, да ко је поштен човјек, ићи ће данас да пије у здравље краља Николе, а Мартиновић је рекао да то није истина, те је дошло до свађе у којој је Мартиновић ударио Јовановића. Послије тога, од групе од 150 интернираца, да попију у име здравља краља Николе, отишло их је тринаест. Тошковићу који је био у Солуну, Радовић је препоручио да би било добро да

³⁸ ДАЦГ, фонд ЕВКЦГ- ЦОНУ, кутија 1/ 1917, омот 109, 4. јул 1917.

³⁹ Исто, кутија 6/ 1918, омот 15, 12. јануар 1918.

⁴⁰ Исто, омот 14.

⁴¹ Исто, омот 160, 22. фебруар 1918.

⁴² Митар Мартиновић (1870- 1954) , дивизијар (генерал) црногорске војске. Потпун је из породице орођене са династијом Петровић, те је због тога био фаворизован од краља Николе. Био је министар војни и предсједник Владе. У доба расула Црне Горе крајем 1915. и почетком 1916. године дошао је у конфликт са краљем Николом због слома фронта на Ловћену. Године 1918. подржао је послје краћег тактизирања уједињење. Преведен је у нову војску Краљевине СХС са чином дивизијског ђенерала, и послје неког времена пензионисан. Након тога живио је и умро у Београду.

неко у Скупштини Србије у Солуну похвали народ и војску црногорску, и истакне „ како су хтјели да нас заваде услед проласка кроз Црну Гору али то нијесу успјели. Црногорци и Србијанци су једно. Ово треба да запуши уста свим неваљалцима. „⁴³

Послије оставке Матановићеве Владе круг људи који су напуштали краља Николу се проширио. Он је на располагању имао све мање политички релевантних људи да би образовао Владу. Тако је био упућен да сљедеће владе саставља од безначајних државних чиновника или његових интимуса у трећем животном добу, који су чак и за црногорске прилике били анахрони политичари. Тако је на мјесту предсједника Владе послије Матановића поставио Евгенија Поповића⁴⁴, који је био његов школски друг из Трста. Радовић је покушавао да дискредитује у политичком смислу Поповића, у намјери да дискредитује уопште концепцију нејиске Владе, као слијепог политичког оруђа краља Николе. Тако је 24. фебруара јавио српском посланику у Риму Антонијевићу, да се у Црној Гори сматра да је Поповић италијански држављанин, те да стога не би ни могао бити црногорски предсједник Владе. О томе је податке требало добити у општини у Риму, тако што би се нашао неки Италијан, који би плативши таксу, прикупио податке о Поповићевом статусу. Радовић је навео, да зна да је још од 1896. године Поповић био италијански поданик, када је постављен за генералног конзула Црне Горе у Риму.⁴⁵ Ови се подаци Радовића могу довести у везу са његовим боравком у Риму 1901/ 02. године, када се Поповићу обраћао за новчану потпору.

Радовић је 27. фебруара обавијестио Светозара Томића⁴⁶ који је био у Солуну, да „ наш рад овђе иде добро, ових дана држао сам једно предавање о Црној Гори. Нарочито сам преко политичког питања третирао економско стање земље и доказао немогућност

⁴³ ДАЦГ, фонд ЕВКЦГ- ЦОНУ, кутија 6/ 1918, омот 68, 24. фебруар 1918.

⁴⁴ Евгеније (Еуген) Поповић (1842- 1931) , родом из Рисна у Боки, по рођењу аустријски држављанин. Поријеклом је његова породица била из Куча из Црне Горе. У Трсту је био школски друг краља Николе. Завршио је право и докторирао у Болоњи, а бавио се и адвокатуром, те је постао италијански држављанин. Био је сљедбеник Гарибалдија током уједињења Италије, а 1876/ 78. ратни извјештач са фронта у Црној Гори и Херцеговини, гдје је и рањен. Од 1896. године био је црногорски генерални конзул у Риму. Предсједник црногорске Владе био је до 17. фебруара 1919. године. Један дио политичара из окружења краља Николе, међу којима је касније предњачио Јован Пламенац, који га је и наслиједио на мјесту предсједника Владе, тумачио је његово пасивизирање послије одлука Подгоричке скупштине чињеницом да је био масон, и да је масонерија подржавала нестанак црногорске државе. Умро је у Трсту 1931. године.

⁴⁵ ДАЦГ, фонд ЕВКЦГ- ЦОНУ, кутија 6/ 1918, омот 69, 24. фебруар 1918.

⁴⁶ Светозар Томић (1878- 1938) , родом из племена Дробњака у Црној Гори, по рођењу црногорски држављанин. Завршио је велику школу у Београду 1898. године и службовао као професор гимназија у Скопљу, Солуну и Битољу, гдје је био и директор ниже гимназије, а био је и школски инспектор у Србији. Због службовања у Краљевини Србији узео је српско држављанство. Крајем 1916. године, бива у Солуну постављен за шефа „ Црногорског одсека“ при Министарству иностраних дела Србије. Овај одсек требао је да се бави активним пропагирањем уједињења међу Црногорцима у избјеглиштву. У августу 1917. године у Солуну постаје члан новообразованог Одбора за уједињење Црне Горе и Србије. Одбор уско је сарађивао са Радовићевим одбором и растурао лист *Уједињење*. Одбор и Томић пратили су српске трупе приликом продора преко Метохије и Црне Горе, и представљали су прве органе власти на ослобођеној територији. Одмах по ослобођењу Црне Горе основан је Централни извршни одбор за уједињење Црне Горе и Србије, чији је задатак био да припреми одржавање Скупштине о уједињењу. У овом послу Томић је на организацији те скупштине која се одржала у Подгорици одиграо кључну улогу. Евидентно је да му је Пашић дао предност у односу на Радовића, али се не може одгонетнути да ли из практичних разлога што је ишао са српским трупама или других? Томић је касније објавио неколико врло значајних етнографских и географских радова, а 1929. године и полумемоарски рад *Десетогодишњица уједињења Црне Горе и Србије*.

самосталног опстанка Црне Горе. Публиковаће ју једна књижара у једној колекцији. „ У овом писму Радовић је још обавијестио Томића да има добар контакт са црногорским интернирцима, и да се и тамо агитација одвија.⁴⁷

Да је Радовић имао и одређених затегнутости са својим најближим сарадницима, свједочи и једно писмо које му је 14. августа упутио из Париза Јован Ђурашковић. Он је Радовића извијестио да је добио информацију од особе која ради при нејској Влади краља Николе, да су француске власти забраниле уношење на француску територију *Уједињења* и *Билтена*. Радовић му је истог дана одговорио, да га чуди Ђурашковићев тон писања, те да му је то могао рећи и лично, и да није његова дужност да га тражи по Паризу, већ да треба да долази у канцеларију Одбора, и тамо достави податке које је чуо. Уз то, требао је да достави име особе која му је ту информацију дала, јер по његовим контактима са француском Владом, такве информације није добио, а она би му их свакако писмено доставила.⁴⁸

Слутећи да се расплет догађаја приближава, а настојећи да онемогући Радовићеву активност, нејиска Влада је 17. августа послала Радовићу званичан допис, у својству министра на располагању, да се према рјешењу министра унутрашњих послова Мила Вујовића на основу чланова 88, 89 и 90 Кривичног закона, против Радовића има повести кривични поступак код надлежног обласног суда „ по рестаурацији Црне Горе“. Радовић је у року од 48 часова требао да се изјасни, које мјере ће предузети на основу члана 110 Устава, који му то омогућава као министру на располагању, јер се Влада жели придржавати законских одредби. Уколико се Радовић у назначеном року не би изјаснио, Влада је имала право да његов будући положај одреди по сопственом нахођењу.⁴⁹ Овим је нејиска Влада хтјела да покаже да је она легитимни заступник Црне Горе и да ће свакако црногорска држава бити обновљена. Радовић међутим, није дао никакав одговор на овај допис.

Из писма које је Радовић послао 14. октобра, не може се видјети коме га је он послао. Но, у њему је он детаљно разрадио сценаријо спровођења уједињења у Црној Гори. Констатовано је да краљ Никола не жели улазак српских трупа у Црну Гору, него да се нада у италијанске трупе. Прије савезничких трупа у Црну Гору су требали да уђу Црногорци организовани у комитске чете. Задатак ових чета је био да у земљи припреме терен за уједињење, како би се савезници нашли пред свршеним чином. Ако не би нашли земљу у побуни, имали су да је помогну и организују покрет за уједињење по племенима. У свему томе било је нужно да се води рачуна о осјетљивости Црногораца, са којима би четници морали поступати обазриво, и избјећи насиља и убиства.

Они који би ушли у земљу, морали су да буду истих мисли и послушни. Требало је избјегавати људе који би могли радити на своју руку и тако створити забуну. Ради једнообразности у акцији Одбор је послао Јанка Спасојевића који се имао о свему договарати са надлежним српским властима. Док не би дошао Спасојевић, најбоље би било да га заступа Одбор из Солуна. Радовић је сматрао да ће улазна тачка бити у Васојевићима. Четници су одмах требали да нађу бившег министра Милосава Раичевића и друге угледне људе. Добро би било када би у покрет ушли и старији људи попут војводе Лакића Војводића, попа Николе Симовића, Саве Лазаревића и других. Од користи би могли бити и друге народне вође, у Кучима поп Перо Ивановић, у Подгорици: Саво

⁴⁷ ДАЦГ, фонд ЕВКЦГ- ЦОНУ, кутија 6/ 1918, омот 33, 27. фебруар 1918.

⁴⁸ Исто, кутија 7/ 1918, омот 359, 14. август 1918.

⁴⁹ Исто, омот 368/ 1-3, 17. август 1918.

Церовић⁵⁰ и Милош Радовић, у Херцеговини Мујо Сочица, Данило Радојичић, Сава Ковачевић и други. Покрет се имао раширити од Васојевића по цијелој Црној Гори. Од чланова Одбора из Солуна, могли су нпр. Косовић и Михаило Божовић остати уз Врховну команду српске војске, а остали ићи са четницима. Потом је Радовић навео и имена групе официра црногорске војске које је требало ангажовати у послу око уједињења. Ако се уђе у земљу прије него дође Спасојевић, требало је бити обазрив у постављању власти, истичићи важније људе загријане за уједињење. Четници су требали да имају новчана средства за своје издржавање, да не би били на терет народу. Радовић је на крају овог писма јавио да је Спасојевић кренуо синоћ из Марсеља за Солун, а да студенти треба да крену ових дана.⁵¹

Иако Радовићево писмо заступнику предсједника српске Владе Стојану Протићу у Крфу није датирано, да се претпоставити да је оно написано када је српска војска ушла у Београд, и поводом тога му је у име одбора честитао. Даље је у писму Радовић навео: „Дјелу ослобођења сљедује наше народно уједињење. Ослобођена од домаћих и страних окова, Црна Гора у пуној својој слободи и оданости према српској народној мисли пада у загрљај својој браћи бришући трагове и потоњих вјештачких граница и препрека уједињења са Србијом на основу Крфске декларације у једну Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца, она ће у стапању свих дјелова нашега напора наћи остварење свога вјековнога идеала и своју најбољу срећу. Сјајну улогу Србије и њених умних управљача помињаће покољења с дивљењем и благодарношћу.“⁵²

Из документа датираног на 14. новембар не може се одгонетнути ко га и коме шаље. Овај документ даје само Радовићево саопштење. То је већ било вријеме када су српске и савезничке трупе ушле у Црну Гору. Савезничке трупе нијесу залазиле дубље у Црну Гору (првенствено француске и италијанске) него су биле стациониране у Боки која није ни улазила у састав црногорске државе, а један мањи број у Бару и Вирпазару. У унутрашњости Црне Горе биле су само трупе Другог југословенског добровољачког пука. То је већ било и вријеме повратка црногорских интернираца и избјеглица, међу којима је било и доста присталица краља Николе.

Тако је Радовић јавио да пошто преговори о миру убрзо почињу, неопходно је што прије ријешити судбину Црне Горе и уједињења једним плебисцитом, и спријечити да краљ Никола и његова Влада заступају Црну Гору на мировној конференцији. Због тога би у Црној Гори требало организовати једну привремену Владу, која би послије плебисцита прогласила уједињење. Та би Влада спријечила интриге краља Николе и његових људи, и дјеловала у оквиру Срба, Хрвата и Словенаца на мировној конференцији.⁵³

На крају одржавања Велике Народне Скупштине српског народа у Црној Гори у Подгорици, крајем новембра, Радовић је предсједнику исте послао поздравни телеграм у име ЦОНУ, и даље написао: „Уједињењем Црне Горе са Србијом и збацивањем краља Николе и његове династије није само одужен дуг према светињи народне мисли, него је високо уздигнута част овога народа, који је у току једне мрачне владавине био стално гажен и најпослије недостојно изневјерен.“ Радовић је назначио да се одлукама Скупштине у Подгорици завршава скоро двоипогодишњи рад ЦОНУ, а телеграм је

⁵⁰ Сава Церовић ће убрзо бити изабран за предсједника Подгоричке скупштине која је прогласила уједињење.

⁵¹ Исто, омот 469, 14. октобар 1918.

⁵² Исто, кутија 8/ 1918, омот 703.

⁵³ Исто, омот 568.

завршио: „ Живјела српска и народна Црна Гора, нека нам је сретно наше уједињење! „⁵⁴
У истом смислу Радовић је упутио и телеграме краљу Петру и престолонаследнику Александру.⁵⁵

Радовић је недуго послје доношења одлука Скупштине у Подгорици доспио у Црну Гору средином децембра француским војним бродом укrcавши се у Тулону, а искrcавши се у Котору. До краја године он ће боравити у Црној Гори и у Београду, координишући послове уједињења које је проглашено, да заживи у пуном капацитету. Но још прије повратка у Црну Гору, Радовић ће се дотаћи и скадарског питања, тј. залагаће се да послјератној југословенској држави припадне и Скадар, на основу државног права Црне Горе. Он је у телеграму упућеном Пашићу из Париза 9. децембра назначио важност скадарског питања, и информисао га, да са ким је год био у контакту од релевантних фактора, добио је увјерење, да би Скадар могао припасти југословенској држави, ако се становништво скадарског краја изјасни да то жели.

Пошто би међу скадарским становништвом већ могло доћи до агитације у супротном смјеру, Радовић је молио Пашића да српска Влада проведе снажну агитацију у том крају. Требало је послати што већи број агитатора са свим потребним средствима. Католицима је требало скренути пажњу да им је много већи интерес бити у слободној и великој југословенској држави гдје има велики број католика, него у муслиманској Албанији. У том погледу требало би се повезати са францисканцима у Босни, који би развили агитацију код скадарских католика. Са доста новца и рада могли би се придобити главари горње Албаније до Дрима, а исто тако и Скадрани, којима би требало указати на велике добробити уласка у југословенску државу. У том погледу Скадар би био полазна тачка велике трансбалканске жељезнице. Остане ли у Албанији одсјечен од празне унутрашњости он ће само стагнирати. Од Црногораца за пропаганду би се у Скадру могао употребити Саво Церовић, бивши предсједник суда у Скадру, а можда и бивши канцелар Алекса Мартиновић. Потребно је стога што прије кренути у рад, не жалећи средства, која ће се вратити вишеструко, ако Скадар уђе у састав наше државе.⁵⁶

Радовић ће неколико мјесеци касније ући у састав делегације Краљевине СХС на мировној конференцији у Версају као шеф Црногорске секције која се бавила црногорским питањима. У свом раду он ће значајно потенцирати скадарско питање. Но, са друге стране, неке велике силе у првом реду Италија, која је била заинтересована за Скадар онемогућиће реализацију овог његовог наума. И сами државни врх Србије на челу са Пашићем ради других питања није желио радикализацију скадарског питања, што ће коначно довести до укидања Црногорске секције крајем 1919. године, и Радовићевог разлаза са Пашићем.

РЕЗИМЕ

Андрија Радовић је несумњиво једна од најзначајнијих личности црногорског политичког живота у прве двије деценије XX вијека. Није имао консистентан политички став, јер је прошао пут од миљеника књаза Николе и дворског политичара, до непомирљивог владаревог непријатеља. Он је још у доба књаза Николе сасвим озбиљно схватио доношење Устава 1905. године, и његово значење у смислу давања политичких и

⁵⁴ Исто, омот 592.

⁵⁵ Исто, омот 728.

⁵⁶ Исто, омот 729, 9. децембар 1918.

економских слобода у Црној Гори. То се наравно косило са анахраном владарском концепцијом књаза Николе, који је владао аутократски, и који је државу и њене интересе изједначио са собом и својима. Тако је Радовић као предсједник црногорске Владе био централна личност у тзв. Бомбашкој афери. Његовим суђењем требало је од стране режима књаза Николе не само дискредитовати сваку помисао за демократизацијом црногорског друштва, него и идеју уједињења са Србијом, чије остварење не би могло проћи без остварења династичких и владарских интереса црногорског суверена. Послије изласка са робије, Радовић опет постаје повјерљиви дворски човјек, са високим чиновничким постављењима, да би током прве фазе рада црногорске Владе у егзилу био и њен предсједник. Он је већ тада схватио, да су се околности сасвим промијениле, и да краљ Никола има ограничену контролу догађаја, а још мањи утицај на општи процес југословенског и српског уједињења. Схватио је да је уједињење неумитан и безалтернативан процес. Давањем оставке на мјесто предсједника Владе, те образовањем Црногорског одбора за народно уједињење, он је у политичком смислу ставио краља Николу ван могућности субјективних пројекција тог процеса. Дефинитивно, са Радовићевом акцијом, дошло је до прелома у црногорском политичко државном вођству, ипокренуте су ствари које се нијесу могле ревидирати. Стога су име и дјело Андрије Радовића незаобилазан симбол учешћа Црне Горе у српском и југословенском уједињењу. Кроз проток историјске анализе догађаја, и њихове рефлексије у данашњој Црној Гори, може се разумјети покушај дискредитације лика и дјела Андрије Радовића од одређених група црногорских квази историчара.

SUMMARY

Andrija Radovic is undoubtedly one of the most important figures in Montenegrin political life in the first two decades of the twentieth century. He did not have a consistent political attitude, because it went from being a favourite of Prince Nicholas I of court politicians, to the irreconcilable enemy ruler. He was in the time of Prince Nicholas quite seriously adopted the Constitution of 1905 and its significance in terms of providing political and economic freedom in Montenegro. This, of course, lunch with the anachronistic concept of royal Prince Nicholas, who ruled autocratically, which is a country and its interests identified with him and his interests. So Radovic as a President of the Montenegrin Government was a central figure in the so-called. `` Bombaškoj affair``. His trial was supposed by the regime of Prince Nicholas not only to discredit any notion of democratization of the Montenegrin society, but also the idea of unification with Serbia, whose achievement could not pass without achieving dynastic and imperial interests of the Montenegrin sovereign. After release from prison, Radovic again becomes a trusted man of the court, with a high clerical appointments, and during the first phase of the Montenegrin government in exile he was its President. Radovic then realized that the circumstances completely changed, and that King Nikola has limited control of events much less impact on the overall process of Yugoslav and Serbian unification. Radovic realized that unification was an inevitable process without alternative. Giving resignation as president of the Government, and by educating Montenegrin Committee for National Unification, he was politically put King Nikola possibilities out of subjective projection of the unification. Definitely with the Radovic action, there was a break in the Montenegrin political leadership of the state,

and the things that were not able to be revised, were initiated. Therefore the name and the work of Andrija Radovic were indispensable symbol of Montenegro's participation in the Serbian and Yugoslav compound. Through historical analysis of the flow of events, and their reflections in Montenegro today, one can understand the attempt to discredit the character and deeds of Andrija Radovic from a certain groups of Montenegrin quasi-historians.

ИЗВОРИ (необјављени):

Архивско библиотечко одјељење Народног музеја Црне Горе - Цетиње (АБОНМЦГ)

Фонд Заоставштина Андрије Радовића (1901/ 2) XXXIII

Државни архив Црне Горе – Цетиње (ДАЦГ)

Фонд Емигрантска Влада Краљевине Црне Горе (ЕВКЦГ) 1916/ 17, кроз ресоре

Подфонд Црногорски одбор за народно уједињење 1917/ 18.

ШТАМПА:

Глас Црногорца – Неји код Париза

Уједињење – Женева

Народна ријеч – Цетиње

МЕМОАРИ И СЈЕЋАЊА:

Јовановић Ф. Илија – Бјелош, *На двору краља Николе*, ЦИД, Цетиње, 1998.

Поповић Симо, *Са краљем Николом из дана у дан (1916- 1919)* , Књижевна задруга

Српског народног вијећа, Подгорица, 2002.

Хајдуковић Нико, *Мемоари*, ЦИД, Подгорица, 2000.

ЛИТЕРАТУРА:

Јововић Пантелија, *Црногорски политичари- портрети*, Време, Београд, 1924.